

Utjecaj politike na crnogorski igrani film u XX. stoljeću

DRAGUTIN PAPOVIĆ

Studijski program za istoriju, Filozofski fakultet Nikšić, Univerzitet Crne Gore, Nikšić, Republika Crna Gora

U radu se analizira utjecaj politike na crnogorske igrane filmove u XX. stoljeću. Prikazuje se razvoj kinematografije, osnivanje filmskih poduzeća i cenzura u ovom području. Analizirani su filmovi koji su najistaknutiji po promociji političkih vrijednosti. Spomenuti su najutjecaj-niji redatelji, scenaristi i glumci u tim igranim filmovima. Rad pokazuje i kako su politički centri, osobito u socijalističkom razdoblju, utjecali na nastanak igranih filmova.

Ključne riječi: politika, igrani film, ideologija, "Lovćen film", "Filmski studio", "Zeta film", so-cijalizam, cenzura.

Za evoluciju filma od zabave k artikuliranomu umjetničkom obliku zaslužan je ame-rički redatelj David W. Griffith, začetnik razvoja igranoga filma i, prema nekim ocjenama, čovjek koji je izmislio Hollywood.¹ Njegov film iz 1915. *Čovjek iz klana*, koji je nakon pretpremijere preimenovan u *Rađanje jedne nacije*, bio je najduži i najskuplji film sni-mljen do tada u Americi i do 1948. zaradio je više od bilo kojeg filma u svijetu.² Osim što je u tehničkom, umjetničkom i komercijalnom pogledu označio revoluciju u filmskoj umjetnosti, imao je i politički značaj. Film je promovirao rasizam i Ku-Klux-Klan i iza-zvao brojne političke kontroverzije. Rasa je bila glavni faktor u Griffithovu tumačenju američke nacije i njegova je poruka bila da nacija koja se rađa u tom filmu može biti samo "bijela Amerika".³ Tako je *Rađanje jedne nacije* označilo dolazak filma kao moćne politič-ke i socijalne snage u suvremenom svijetu.⁴ Od tada je igrani film imao značajno mjesto u promociji politike i ideologije, što su posebno shvatile vlade totalitarističkih zemalja.

U Njemačkoj je vlada još 1917. osnovala filmski konglomerat UFA (*Universum Film Aktiengesellschaft*). Najveće njemačke produkcijske kompanije integrirane su

¹ Dejvid A. KUK, *Istorija filma I*, Beograd, 2005., 97.

² *Isto*, 122.-123.

³ *Isto*, 125.

⁴ *Isto*, 136.

u jednu, čiji je zadatak bio kvalitetnim nacionalističkim filmovima uzdizati ugled Njemačke.⁵ Od 1933. do 1945. njemačka filmska industrija bila je pod upravom nacističkoga ministra propagande Josepha Goebbelsa. Kontrola se provodila preko Filmske komore Reicha, osnovane 1933., a po Zakonu Reicha o filmu iz 1934. vodila se žestoka kampanja za čišćenje filmske industrije od Židova.⁶ Tako je uspostavljena potpuna kontrola, iako je nacionalizacija njemačke kinematografije uvedena tek 1942. godine. Nacisti su za ideološku propagandu koristili dominantno filmske novosti, biografske i povijesne filmove, a u igranom je filmu bila manje zastupljena: od 1100-1300 dugometražnih filmova proizvedenih u nacističkom razdoblju samo ih je oko 25% sadržavalo otvorenu propagandu.⁷ I fašistički režim Benita Mussolinija uvidio je propagandnu važnost filma. Tijekom 1930-ih njegov je režim manipulirao talijanskom filmskom industrijom i kontrolirao sadržaj filmova.⁸

Lenjin je 1919. proglasio film najvažnijom umjetnošću, a Vladimir Majakovski izjavio je da je film propagator ideja.⁹ Lenjin je u filmu vidio sredstvo političke i ideološke propagande.¹⁰ Sovjetska filmska industrija nacionalizirana je u kolovozu 1919. i stavljena pod nadležnost Narkomprosa (Narodnoga komesarijata za prosvjetu).¹¹ I pored nacionalizacije filmske proizvodnje i ideološkoga usmjeravanja, sovjetski je film tijekom Lenjinove vladavine i do početka 1930-ih dostigao visoke estetske domete, a pod Staljinovom je vlašću od sredine 1930-ih stavljen pod totalni ideološki nadzor. Staljin je izjavio da je film najsajjniji medij masovne agitacije i da je "naš cilj da ga uzmemo u svoje ruke".¹² To je učinjeno preko ideje socijalističkoga realizma, koja je čitavu umjetnost podredila ciljevima režima, Komunističke partije i vladajuće ideologije. Tako je u Sovjetskom Savezu (SSSR) od 1935. socijalistički realizam i službeno postao kanon filmske umjetnosti.¹³ Socrealistički je film eksplicitno promovirao ideje i politiku sovjetskoga režima.

Politička propaganda u crnogorskom igranom filmu stara je koliko i crnogorska kinematografija, jer je prvi dugometražni igrani film s crnogorskom tematikom, *Voskresenje ne biva bez smrti*, nastao s jasno definiranom i efikasnom političko-propagandnom svrhom.¹⁴ Ministar pravde u crnogorskoj emigrantskoj vladi Vla-

⁵ Isto, 163.

⁶ Isto, 490.

⁷ Isto.

⁸ Isto, 494.

⁹ Mira i Antonjin LIM, *Najvažnija umetnost. Istočnoevropski film u dvadesetom veku*, Beograd, 2006., 5., 19.

¹⁰ Isto, 44.

¹¹ D. A. KUK, *n. dj.*, 202.

¹² Isto, 270.

¹³ M. i A. LIM, *n. dj.*, 49.

¹⁴ Ratko ĐUROVIĆ, "Vladimir Đ. Popović – prvi crnogorski sineast i njegov film", *Stvaranje*, Titograd, 1973., 12, 1495.

dimir Đ. Popović napisao je 1922. scenarij za *Voskresenje ne biva bez smrti*.¹⁵ Naziv filma stih je iz *Gorskoga vijenca*. Popović je bio producent, scenarist, konzultant za kostim i scenografiju i pomoćnik redatelja. Redatelj filma bio je Edoardo Bencivenga. Glavnu žensku ulogu glumila je Elena Sangro, jedna od najpoznatijih talijanskih glumica, a glavnu mušku ulogu, odnosno generala Radomira Vešovića, Enrico Scatizzi. Scenarij za glavnu mušku ulogu nastao je na osnovi publikacije “Đeneral Vešović pred sudom”, objavljenoj u ožujku 1921. godine.¹⁶

Snimanje filma podržali su talijanska kraljica Jelena (kći kralja Nikole I. Petrovića), crnogorski komiteti i počasni konzulati u Italiji, te Giovanni Baldacci, pripadnik talijanske obavještajne službe koji je pomagao Božićni ustanak u Crnoj Gori 1919. i odmetnički pokret. Snimanje filma financirao je Giuseppe Volpi, predsjednik talijanskoga “Barskog društva”, koje je imalo koncesiju za eksploataciju pristaništa u Baru i pruge Bar – Virpazar. U izradi filma sudjelovao je i pjesnik Gabriele D’Annunzio.¹⁷

Cilj je filma bio poduprijeti i promovirati crnogorsko državno pitanje pred održavanje međunarodne konferencije u Genovi 1922. godine. To je bila intencija crnogorske izbjegličke vlade, kojom je tada predsjedao Milutin Vučinić. Vladimir Đ. Popović smatrao je da će film o crnogorskom pitanju biti najučinkovitije propagandno sredstvo. U propagandne ga je svrhe koristio i Velimir Ramadanović, crnogorski generalni konzul u Rimu, u okviru svojih predavanja o crnogorskom pitanju.¹⁸

Tim je filmom crnogorska emigrantska vlada nastojala, pozivajući se na zasluge u ratu na strani Antante, osporiti način na koji je Crna Gora 1918. ušla u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS). Film je promovirao sljedeće teze: da su Crnogorci onemogućili plan njemačke vojske da zarobi srpsku vojsku, da su Crnogorci uvijek vjerovali u pobjedu svojih saveznika iz Antante, da je general Radomir Vešović tijekom austrijske okupacije pozvao na masovni ustanak i da je Crna Gora podnijela mnoge patnje za ciljeve saveznika, da su je saveznici nepravedno priključili Kraljevini SHS, koja je zatvorila čak i generala Vešovića, i da zbog te nepravde Crna Gora od saveznika očekuje da joj povrate suverena prava.¹⁹ Film je apelirao na saveznike da isprave nepravdu koju su 1918. učinili Crnoj Gori. To je promovirao i plakat filma, na kojem je prikazan orao na lovčenskim stijenama ispod kojeg je pala crnogorska zastava, a ispod toga je tekst: “Ova su blaga što ih je Crna Gora hranila za pet stoljeća: čast i sloboda. Godine 1916. privremeno je izgubila slobodu, čast je sačuvala.”²⁰

Premijera filma bila je u Rimu 14. travnja 1922., a potom je prikazan u Napulju, Milanu, Genovi, Firenci, Bologni, Kairu, Parizu i Madridu. U Genovi je prikazan 20. svibnja 1922., dan nakon završetka međunarodne konferencije. Projekciji su

¹⁵ *Istorijski leksikon Crne Gore*, 5, Podgorica, 2006., 1051.-1052.

¹⁶ R. ĐUROVIĆ, *n. dj.*, 1497.

¹⁷ *Isto*, 1495.

¹⁸ *Isto*, 1493.

¹⁹ *Isto*, 1497.

²⁰ *Isto*.

prisustvovali predstavnici gradske vlasti, talijanski i strani novinari, članovi Đenovskoga komiteta za nezavisnost Crne Gore, a prije projekcije odsvirana je crnogorska himna, klicalo se Crnoj Gori i apeliralo da se ne zaboravi sveta stvar crnogorskoga naroda. No, ti su apeli bili nefunkcionalni jer nitko od članova međunarodne konferencije nije prisustvovao projekciji filma.²¹ Tadašnja talijanska filmska kritika dala je filmu pozitivne ocjene, iznoseći da sadrži najtananije osjećaje i domovinsku ljubav, kao i da se scene uzbudljivo smjenjuju i slave žrtve i junaštvo.²² U Kraljevini SHS, odnosno u Kraljevini Jugoslaviji, zbog svojega sadržaja nikada nije prikazan.²³

Voskresenje ne biva bez smrti bio je usamljen primjer angažmana kinematografije u političke svrhe jer u međuraću u Crnoj Gori nije postojala domaća filmska produkcija. U tom razdoblju filmska produkcija u Jugoslaviji gotovo da nije postojala i bila je isključivo komercijalnoga karaktera, bez kulturnoga značenja.²⁴ Tek nakon Drugoga svjetskog rata vlast u Jugoslaviji posvetila je značajnu pozornost kinematografiji i uporabi filma u političke svrhe. Jedan od ciljeva i zadataka kulturne politike Komunističke partije Jugoslavije nakon 1945. bilo je stvaranje filmske industrije.²⁵ Nakon 1945. film se tretirao kao propagandno sredstvo u promociji ideja revolucije, a umjetnička vrijednost filma bila je podređena propagandnoj ulozi i ideološkomu karakteru.²⁶ Socijalistička vlast u Jugoslaviji smatrala je da je film najznačajnije oruđe propagande.²⁷ Preko Državnoga filmskog poduzeća određivala je koji će se filmovi prikazivati, a glavnu ulogu u ideološkom procjenjivanju podobnosti filmova imalo je Cenzorsko odjeljenje pri njemu. Formirana su i republička filmska poduzeća, a pri njima umjetnički savjeti koji su kontrolirali ideološku podobnost scenarija za umjetničke i dokumentarne filmove.²⁸ Država je uspostavila monopol na nabavku, uvoz i distribuciju filmova, a isključivo pravo na uvoz filmova imalo je Državno filmsko poduzeće, a potom Komitet za kinematografiju Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije.²⁹ Od 1947. do 1954. u Jugoslaviji je snimljeno 38 igranih filmova, od kojih je većina bila partizanske tematike.³⁰

Uzor za razvoj jugoslavenske bila je sovjetska kinematografija, jer je socijalistička vlast smatrala da je sovjetski film jedno od najboljih propagandnih sredstava u

²¹ *Isto*, 1500.

²² Gojko P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, Podgorica, 2006., 33.

²³ Gojko KASTRATOVIĆ, “‘Voskresenje ne biva bez smrti’ (o filmu Vladimira Đ. Popovića)”, *Crnogorski anali*, Cetinje, 2013., br. 1, 275.

²⁴ M. i A. LIM, *n. dj.*, 27., 124.

²⁵ Ljubodrag DIMIĆ, *Agitprop kultura (agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952)*, Beograd, 1988., 29.

²⁶ *Isto*, 213.

²⁷ Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. III, Beograd, 1988., 140.

²⁸ *Isto*.

²⁹ Lj. DIMIĆ, *n. dj.*, 176.

³⁰ M. i A. LIM, *n. dj.*, 127.

borbi za uključivanje građana u obnovu i izgradnju socijalizma.³¹ Iako staljinistički socijalistički realizam nikada nije službeno prihvaćen u Jugoslaviji, njegova jugoslavenska varijanta, "nacionalni realizam", imala je gotovo identičan umjetnički dogmatizam i nesnošljivost.³² Zbog toga je do 1949., odnosno do raskida prijateljskih odnosa s SSSR-om, u Jugoslaviju uvezeno 557 sovjetskih filmova, od čega 192 umjetnička.³³ S druge strane, filmska je cenzura bila usmjerena protiv američkih, britanskih i francuskih filmova, koji su proglašavani reakcionarnima i štetnima.³⁴

"Nacionalni realizam" ostao je u jugoslavenskoj kinematografiji dominantan i tijekom sukoba s SSSR-om, a početkom 1950-ih, uvođenjem ideologije socijalističkoga samoupravljanja, javljaju se zahtjevi za slobodu u umjetničkom radu i decentralizaciju filmske proizvodnje.³⁵ Jugoslavenska je vlada 1951. ukinula Komitet za kinematografiju, čime je ukinuto i administrativno upravljanje u kinematografiji i otvoren je put decentralizaciji.³⁶ Zakon o filmu iz 1956. potvrdio je pravo jugoslavenskih republika na vlastitu nacionalnu filmsku produkciju.³⁷ Decentralizacija i liberalizacija dovele su do proširenja tema, rasta umjetničke kvalitete i ekonomske konsolidacije filmskih poduzeća.³⁸ I dalje je dominirala tematika Drugoga svjetskog rata i nacionalne povijesti, ali su umjesto poslijeratnoga apstraktnog idealizma dominirale priče o pojedinačnim sudbinama i analize unutrašnjih duhovnih stanja.³⁹

Komunistička partija u Crnoj Gori političku je propagandu provodila i filmovima.⁴⁰ Cilj filma bio je mobilizirati narod za velike akcije u izgrađivanju socijalizma.⁴¹ Partija je tako nastojala uvjeriti građane u nužnost razvoja socijalističkoga društva i neminovnost pobjede komunizma.⁴² U kolovozu 1945. godine pri Ministarstvu prosvjete Narodne Republike (NR) Crne Gore formirana je Podružnica filmskog preduzeća za Crnu Goru.⁴³ U skladu s političkom orijentacijom nove vlasti, Podružnica je promovirala isključivo sovjetske filmove. Po uzoru na sovjetsku praksu, zadatak filma bio je upoznati narod s društvenom stvarnošću i čovjekovom

³¹ Lj. DIMIĆ, *n. dj.*, 178.

³² M. i A. LIM, *n. dj.*, 129.

³³ Lj. DIMIĆ, *n. dj.*, 179.

³⁴ *Isto*, 177.

³⁵ M. i A. LIM, *n. dj.*, 129.

³⁶ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 66.

³⁷ M. i A. LIM, *n. dj.*, 130.

³⁸ *Isto*, 131.

³⁹ *Isto*, 133.

⁴⁰ R. ŠUKOVIĆ, "Od organizacije rada naših bioskopa zavisi vaspitni uticaj filma", *Pobjeda* (Titograd), 29. XII. 1949., 7.

⁴¹ Državni arhiv Crne Gore (dalje: DACG), Odjeljenje za sređivanje arhivske građe republičkih organa i organizacija novog perioda od 1945. godine – Cetinje (dalje: OROC), Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore (dalje: MPRS), fasc. 84, 18; 3/1945.

⁴² Marko KAŽIĆ, "Nedostaci u dosadašnjem kulturno-prosvjetnom radu", *Pobjeda*, 29. V. 1948., 1.

⁴³ "Rad Podružnice filmskog preduzeća", *Pobjeda*, 19. VIII. 1945., 6.

ulogom u njoj.⁴⁴ Direktor Preduzeća za raspodjelu filmova Simo Čolović rekao je da je film moćno sredstvo za odgajanje narodnih masa u njihovu pridobivanju za socijalizam.⁴⁵ Zadatak socijalističkoga umjetničkoga filma bio je da preko tema iz revolucije, narodnooslobodilačke borbe (NOB), industrijalizacije, poljoprivrede, sporta, radosti i pjesme prenosi stremljenja k izgradnji socijalističkoga društva, a dokumentarni je film (filmski žurnali) afirmirao radne akcije, likove partijskih rukovodilaca i političke ciljeve Partije te tako razvijao radni elan i mobilizirao radnike za realizaciju Petogodišnjega plana.

S tim je ciljem 1949. formirano Preduzeće za proizvodnju filmova za NR Crnu Goru "Lovćen film".⁴⁶ U siječnju 1950. Ministarstvo prosvjete NR Crne Gore izdalo je naredbu da se pri "Lovćen filmu" formira komisija za cenzuru, čiji je zadatak bio pregledavati filmove prije puštanja u promet.⁴⁷ "Lovćen film" bio je do 1951. na Cetinju, potom u Herceg Novom, a od 1955. u Budvi.

Prvi zadatak crnogorske kinematografije bio je snimiti umjetnički film s temom iz crnogorske revolucionarne stvarnosti.⁴⁸ No, za snimanje domaćih igranih filmova bila je neophodna bolja organizacijska i kadrovska baza, što se nije moglo brzo postići. Zato se u tom razdoblju kinematografija u Crnoj Gori bavila isključivo filmskim žurnalima, stjecala je znanja iz sovjetske kinematografije i stvarala uvjete za početak domaće umjetničke produkcije. U tome su postignuti značajni uspjesi. Za crnogorske prilike stvorena je impresivna mreža filmskih institucija. "Boka film" u Herceg Novom osnovan je 31. svibnja 1955. kao poduzeće za distribuciju filmova. U travnju 1956. donesen je savezni Osnovni zakon o filmu, kojim su razdvojene kinematografske djelatnosti.⁴⁹ Savjet za prosvjetu Crne Gore donio je u srpnju 1956. odluku da se "Lovćen film" reorganizira.⁵⁰ Osnovani su "Lovćen film" za proizvodnju filmova, "Mediteran film" za tehničke usluge i "Zeta film" za distribuciju filmova.⁵¹ "Zeta film" osnovan je 23. srpnja 1956. godine. Od 1961. "Boka film" iz Herceg Novog bilo je poduzeće za promet dokumentarnih, kratkih, crtanih, repriznih i sličnih filmova.⁵²

⁴⁴ M. V., "O sovjetskom filmu", *Pobjeda*, 9. III. 1947., 4.

⁴⁵ DACG, OROC, MPRS, fasc. 84, 18; 1-3/1945. Čolović je izjavio: "Socijalistički film treba da služi kao najvažnije sredstvo vaspitanja, za kulturno i političko uzdizanje širokih narodnih masa."

⁴⁶ DACG, OROC, MPRS, fasc. 45, 231; 1/1949, Rešenje o osnivanju Preduzeća za proizvodnju filmova za Narodnu Republiku Crnu Goru, "Lovćen-film", Cetinje, 4. III. 1949.

⁴⁷ DACG, OROC, MPRS, (povjerljiva akta) fasc. 45, 7; 1/1950, Ministarstvo prosvjete – Uredu za informacije, Cetinje, 2. I. 1950.

⁴⁸ Danilo LEKIĆ, "Od čega zavisi poboljšanje rada 'Lovćen-filma'", *Pobjeda*, 2. XII. 1951., 4.

⁴⁹ Gojko KASTRATOVIĆ, "Putevi i razvoj crnogorske kinematografije i mogućnosti njene obnove", u: *Film i jugoslovensko društvo na kraju vijeka*, ur. Zdravko Velimirović, Podgorica, 2000., 73.

⁵⁰ DACG, OROC, Savjet za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore (dalje: SPK), fasc. 28, 223; 21/1956, Zaključci sa sjednice Savjeta za prosvjetu i kulturu, Titograd, 11. 7. 1956.

⁵¹ G. KASTRATOVIĆ, "Putevi i razvoj crnogorske kinematografije", 73.

⁵² DACG, OROC, Savjet za kulturu NR Crne Gore (dalje: SK), fasc. 6, 16; 4/1961, Zapisnik sa XVI sjednice Savjeta za kulturu NR Crne Gore, Titograd, 23. 10. 1961.

Šest godina nakon osnivanja "Lovćen filma" snimljen je prvi poslijeratni crnogorski igrani film *Lažni car* (režija Velimir Stojanović⁵³ i scenarij Ratko Đurović), koji je premijerno prikazan u Titogradu i na Cetinju 21. listopada 1955. godine.⁵⁴ Film se bavi Šćepanom Malim (predstavljao se kao ruski car Petar III.), vladarom Crne Gore od 1767. do 1773. godine. To je bio prvi povijesni film snimljen nakon rata u Jugoslaviji.⁵⁵ Glorificirao je nacionalnu povijest, ali je imao i snažnu anti-rusku poruku u razdoblju kada je trajao sukob s SSSR-om. U njemu je naglašeno suprotstavljanje crnogorskoga naroda i glavara Rusiji i njezinim zahtjevima da se Šćepan Mali (u filmu ga igra Rade Marković) zbaci s vlasti. Šćepan Mali prikazan je kao reformator koji je uveo red i zakon u Crnoj Gori te kao personifikacija nacionalne nezavisnosti. Tim su se filmom Stojanović i Đurović nametnuli kao kvalitetan tandem. Stojanović se predstavljao kao pripadnik neorealizma.⁵⁶

I idući igrani film, *Zle pare* (režija Velimir Stojanović i scenarij Ratko Đurović), iz 1956., imao je političku dimenziju. Bavio se posljednjim danima Travanjskoga rata 1941., počecima talijanske okupacije Crne Gore i pripremama za ustanak. Središnji motiv filma zalihe su državnoga novca koje je, neposredno prije emigriranja, vlada Kraljevine Jugoslavije ostavila u pećini pored Nikšića. Mještani pronalaze ogromne količine novca i on pokazuje njihov mentalitet i vrijednosti. Svi su likovi zaokupljeni nepotizmom, a jedini pozitivan lik u filmu je revolucionar (tumači ga Ljubomir Ljuba Tadić) koji novac koristi da kupi puške za ustanak. Filmu *Zle pare* na Pulskom je festivalu službeni žiri dodijelio zlatnu medalju "Arena" za scenarij, a žiri kritike diplomu. U filmskoj anketi za deset najboljih domaćih filmova koju je 1956. proveo beogradski *NIN*, *Zle pare* zauzele su drugo mjesto.⁵⁷ *Lažni car* i *Zle pare* bili su, pored ideoloških, dramskih, vizualnih i umjetničkih ograničenosti, značajna ostvarenja u umjetničkom usponu crnogorskoga i jugoslavenskoga filma.⁵⁸

Krajem 1950-ih počinje pad "Lovćen filma". Sljedeći igrani filmovi u kojima se vidio utjecaj politike bili su *U mreži* i *Tri koraka u prazno*. *U Mreži* (1956.) režirao je Bojan Stupica po scenariju Vladimira Kolara. Radnja je smještena u primorski gradić međuratnog razdoblja u kojem dva glavna lika, Niko (Bert Sotlar) i Mate (Jurica Dijaković), predvode ribare u štrajk protiv vlasnika ribarskih brodova.⁵⁹ Žandari ih uhićuju, a Mate pod batinama žandara izdaje drugove i sredina ga odbacuje. Ta se tema uklapa u povijest međuratnoga radničkog pokreta u Jugoslaviji, koja je bila dio službene povijesti Ko-

⁵³ Velimir Stojanović (Priština, 1921. – Beograd, 1959.), redatelj. Vojnu akademiju završio je u Dubrovniku, a pravo je studirao u Beogradu. Režirao je dokumentarne i igrane filmove. Nikola RACKOVIĆ, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica, 2009., 723.

⁵⁴ "Lažni car" – prvi crnogorski umjetnički film", *Pobjeda*, 23. X. 1955., 1.

⁵⁵ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 87.

⁵⁶ Sreten PEROVIĆ, "Film treba da humanizuje. Razgovor sa filmskim rediteljem Veljom Stojanovićem", *Susreti*, 1957., 10, 781.

⁵⁷ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 88.

⁵⁸ Svetozar GUBERINIĆ, "Pregled razvoja crnogorskog igranog filma", *Ovdje*, Titograd, 1976., 84, 24.-25.

⁵⁹ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 90.

munističke partije Jugoslavije. Slična je tematika u filmu *Tri koraka u prazno* (prvobitni naziv *Između danas i sutra*) iz 1958. redatelja i scenarista Vojislava Nanovića. U filmu su prikazani odnosi između dva brodska radnika (Pavle Vušić i Dragan Laković), ali na negativan način, što je shvaćeno kao kritika radničke klase, pa je Savezna komisija za pregled filmova zabranila njegovo prikazivanje.⁶⁰ Film je potom premontiran i preimenovan, ali su Sindikat i Komitet Saveza komunista riječnoga brodarstva tražili da se film zabrani jer je vrijeđao brodske radnike pripisujući im kriminalne odlike. Savjet za kulturu NR Crne Gore odobrio je prikazivanje filma u zemlji i zabranio njegovu distribuciju u inozemstvu, ali je poslije skinuta i ta zabrana.

Ti su filmovi gotovo uništili "Lovćen film" u financijskom smislu, a otežavajuća je okolnost bila što je neuspjeh došao u vrijeme kada se "Lovćen film" prestao baviti distribucijom, koja mu je donosila najveću dobit. "Lovćen film" se pokušao reorganizirati. S distributerom je postigao ugovor prema kojem je distributer sudjelovao u financiranju filmova i koprodukcijских ugovora i omogućio nastavak filmske proizvodnje, pa su 1960. – 1963. snimljena četiri igrana filma. No, troškovi proizvodnje u "Lovćen filmu" bili su najveći u zemlji. Prosječna cijena proizvodnje filma 1961. iznosila je u "Avala filmu" 77,2 milijuna, u "Jadran filmu" 65,8 milijuna, a u "Lovćen filmu" 99,1 milijuna dinara. "Lovćen film" imao je najviše zaposlenog osoblja među proizvođačima, a s druge strane najmanje stručnoga kadra, slabu organizaciju i slabu tehničku i infrastrukturnu logistiku. U 1961./62. "Lovćen film" je ostvario poslovni gubitak od 868 milijuna dinara, a 31. prosinca 1962. dospjela je obveza plaćanja 758 milijuna dinara kredita, čiji je jamac bilo Izvršno vijeće Crne Gore. U prvom kvartalu 1963. poduzeće je imalo obvezu da vrati kredit od 395 milijuna dinara. Poduzeće nije moglo ispuniti te obveze. Ni ponovno pripajanje "Mediteran filma" nije donijelo značajniju financijsku korist "Lovćen filmu", iako je "Mediteran film" raspolagao modernom filmskom tehnikom.

Krajem 1962. Savjet za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore izjavio je da ne postoje nikakvi društveno-politički i kulturni razlozi zbog kojih bi trebalo umjetno održavati "Lovćen film" i da je "najprirodnije" rješenje da se ide na neposrednu likvidaciju.⁶¹ Razlozi su bili isključivo financije, odnosno gubici koje je "Lovćen film" stvorio, i Savjet je smatrao da treba formirati malo poduzeće za proizvodnju isključivo dokumentarnih filmova, a igrani bi se filmovi snimali samo ako se za to prethodno osiguraju sredstva. Savjet je odbacio prijedlog da se "Lovćen film" i "Zeta film" integriraju jer bi to ugrozilo poslovanje distribucijskoga poduzeća "Zeta film". Za razliku od "Lovćen filma", "Zeta film" je bilo uspješno poduzeće i najveći uvoznik i distributer domaćih i stranih filmova u Crnoj Gori. Pri njemu je formiran Savjet za izbor filmova, koji je zapravo obavljao cenzuru.⁶²

⁶⁰ Isto, 91.

⁶¹ DACG, OROC, SPK, fasc. 83, 40; 1/1962, Savjet za prosvjetu i kulturu NR Crne Gore – Odboru za privredu Izvršnog vijeća NRCG, Titograd, 23. 11. 1962.

⁶² DACG, OROC, SK, fasc. 11, 289; 1/1962. Članovi Savjeta 1962. bili su: Uroš Zenović (predsjednik NOO Budva), Svetozar Radulović (nastavnik-upravitelj osnovne škole u Budvi), Nikola Liješević

Ni koprodukcija nije pomogla "Lovćen filmu", osim 1965. u snimanju igranoga filma *Provjereno, min njet (mina nema)* sa sovjetskim studijem "Dovženko" iz Kijeva. Redateljski par činili su Zdravko Velimirović⁶³ i Jurij Lisjenko, a pisac scenarija bio je Predrag Golubović. Glavne su uloge tumačili Boro Begović, Branko Pleša i Mija Aleksić. Film je afirmirao prošlost narodnooslobodilačkoga pokreta. Radnja filma odvija se neposredno nakon oslobođenja Beograda 20. listopada 1944. i prikazuje napore jedinica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije u čišćenju grada od zaostalih mina. To je tipičan ratni film u kojem se afirmiraju NOB i revolucija. U njemu se govori o zajedničkim sovjetsko-jugoslavenskim patrolama koje traže mine u gradskoj kanalizaciji, gdje otkrivaju Nijemce i sprečavaju njihove diverzije.⁶⁴ To je ujedno bio posljednji igrani film koji je producirao "Lovćen film".

Zbog financijskoga debakla "Lovćen film" od 1962. nije samostalno snimao igrane filmove, a Izvršno vijeće Socijalističke Republike (SR) Crne Gore pokušalo ga je u srpnju 1964. sačuvati programom sanacije, ali neuspješno.⁶⁵ Pored toga, ekonomska recesija sredinom 1960-ih usporila je razvoj čitave kulture. "Lovćen film" je 1966. otišao u stečaj jer nije mogao podmiriti financijske obveze prema vjerovnicima.⁶⁶ Proizvodnja filmova bila je drastično nerentabilna. U Crnoj Gori pokrivala se sa samo 16% od prodaje distributeru i 16% od prodaje u inozemstvo, a 68% ovisilo je o državnoj subvenciji.⁶⁷

"Lovćen film" je likvidiran, a njegovu tehniku otkupila je Radiotelevizija (RTV) Titograd, u čijoj je organizaciji osnovano novo poduzeće: "Filmski studio" Titograd.⁶⁸ Administrativni aparat "Filmskoga studija" sveden je na minimum, ali se uvjeti za proizvodnju nisu mnogo poboljšali i nije mogao samostalno financirati snimanje ni jednog igranog filma. Do 1979. "Filmski studio" snimio je u koprodukciji s drugim jugoslavenskim i inozemnim poduzećima devet igranih filmova.

Među koprodukcijским ostvarenjima "Filmskoga studija" po političkim porukama ističe se film Zdravka Velimirovića *Lelejska gora* iz 1968. godine. Produciran

---

(direktor hotela "Avala" u Budvi), Cvjetko Lainović (slikar iz Titograda), Radoslav Rotković (književnik iz Budve), Ksenija Dragović (šefica odsjeka za prosvjetu NOO Budva), Kosta Čakić (novinar iz Titograda) i Milovan Pajković (v.d. direktora "Lovćen filma" iz Budve). Savjet za kulturu NR Crne Gore, Sekretarijat – Koordinacionom odboru Izvršnog vijeća, Titograd, 29. 5. 1962.

⁶³ Zdravko Velimirović (Cetinje, 1930. – Beograd, 2005.), filmski, televizijski i kazališni redatelj. Završio je filmsku i kazališnu režiju na Akademiji za pozorište, film, radio i televiziju u Beogradu 1954. godine. U Parizu je 1957. na Visokoj filmskoj školi diplomirao filmsku režiju. Uglavnom je režirao dokumentarne filmove. Bio je profesor na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu i njegov dekan 1985.–1986. godine.

⁶⁴ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 97.

⁶⁵ DACG, OROC, Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i nauku (dalje: RSPK), fasc. 20, 893; 13-14/1964, Kinematografija.

⁶⁶ G. KASTRATOVIĆ, "Putevi i razvoj crnogorske kinematografije", 74.

⁶⁷ DACG, Odjeljenje za sređivanje i obradu – Podgorica (dalje: OSIO-PG), Centralni komitet Saveza komunista Crne Gore (dalje: CKSK), Četvrti kongres Saveza komunista Crne Gore, 15-17. mart 1965. godine, stenografske bilješke, govor Radoslava Rotkovića.

⁶⁸ S. GUBERINIĆ, "Pregled razvoja", 25.

je s “Kosmet filmom”. Scenarij je napisao književnik Branimir Šćepanović na osnovi istoimenoga romana Mihaila Lalića. Film je pohvaljen jer je u njemu napravljena razlika između onih koji su ostali dosljedni svojim precima u borbi protiv okupatora i onih koji su postali zatočnici najnižih pobuda, egoizma, mržnje i osvete.⁶⁹ Iako u filmu nije naglašena pobjeda partizana, ipak je kroz emotivno i idejno kaljenje glavnoga lika Lade Tajovića (igra ga Slobodan Dimitrijević) jasno definiran ideal revolucije i borbe. Filmski kritičar Radovan Đukić napisao je da su scenarist Branimir Šćepanović i redatelj Zdravko Velimirović shvatili bit Lalićeva djela, njegov tajni poetski smisao, etičke, idejne i estetske norme, i da su napravili prvi crnogorski film iz revolucije.⁷⁰ Velimirović je za *Lelejsku goru* 1969. dobio “Trinaestojulsku nagradu”, najveće priznanje u Crnoj Gori.

Zdravko Velimirović snimio je 1976. film *Vrhovi Zelengore*, još jedan ratni spektakl koji je promovirao idejno-moralni stav i borbu boraca Četvrte crnogorske proleterske brigade na Ljubinom grobu.⁷¹ Producenti su bili “Filmski studio” Titograd, Centar filmskih radnih zajednica SR Srbije, “Jadran film”, “Zeta film” Budva i “Kosovo film” Priština. Glavne su uloge tumačili Sergej Bondarčuk, Radoš Bajić i Velimir Bata Živojinović. Kritika je izjavila da je po angažiranosti i izradi jedinstven u žanru ratnoga filma, ali da je njegov naboj bez koristi, a forma prevladana. Film je stajao oko 7 milijuna dinara.⁷² Prosječna plaća u Crnoj Gori 1976. bila je 3.133 dinara.⁷³

“Filmski studio” realizirao je, u koprodukciji sa studijima “Dovženko” iz Kijeva i “Mos-film” iz Moskve, dva filma s političkim porukama: *Svadba* i *Okovani šoferi*.⁷⁴ *Svadba* je, u režiji Radomira Šaranovića⁷⁵, snimljena 1974. na osnovi romana Mihai-

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Radovan ĐUKIĆ, “Premijera filma ‘Lelejska gora’ u Titogradu (Poetska vizija zla)”, *Prosvjetni rad*, Titograd, 1968., 6, 5.

⁷¹ Svetozar GUBERINIĆ, “Stari drugovi i nove vrijednosti”, *Ovdje*, Titograd, 1976., 90, 23.

⁷² DACG, OROC, Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku SR Crne Gore (dalje: RSO), fasc. 56, 437; 1-3/1976. U financiranju filma sudjelovali su: Izvršno vijeće SR CG (300.000 dinara), RSIZ kulture (1.000.000), RSIZ kulture Srbije (450.000), “Filmski studio” Titograd (600.000), “Zeta film” Budva (725.000), “Avala-geneks” Beograd (225.000), “Makedonija film” Skoplje (225.000), “Morava film” Beograd (225.000), “Kinematografi” Zagreb (225.000), “Kroacija film” Zagreb (200.000), “Vosna film” Ljubljana (225.000), RSIZ kulture SAP Kosovo (100.000). Naknadno su sredstva uplatili: RSIZ kulture Srbije (1.050.000), “Inex film” Beograd (225.000), Investiciona banka Titograd (150.000), Opštinski SIZ kulture Titograd (200.000), RSIZ kulture Hrvatske (400.000), RSIZ kulture BiH (275.000) i JNA (200.000).

⁷³ Republika Crna Gora, Zavod za statistiku, *Zarade u Republici Crnoj Gori 1965–2005*, Podgorica, 2006., 11.

⁷⁴ DACG, OROC, RSO, fasc. 39, 32; 1/1975, Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku – Izvršnom vijeću Skupštine SR Crne Gore, 4. 3. 1975.

⁷⁵ Radomir Šaranović (Kosovi Lug kod Danilovgrada, 1937. – Beograd, 2001.), kazališni, televizijski i filmski redatelj. Godine 1963. diplomirao je režiju na Akademiji dramskih umetnosti u Beogradu. Bio je profesor Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu, 1989.–1991. prorektor Univerziteta umetnosti u Beogradu i 1991. ministar kulture u Vladi Republike Srbije, <<http://www.filmovi.com/you/reziseri/225.shtml>> (posjet 7. prosinca 2013.).

la Lalića, u koprodukciji sa studijem “Dovženko”.⁷⁶ Scenarij su napisali Radomir Bajo Šaranović, Milorad Bošković i Viktor Govajda. Šaranović je u *Svadbi* pokazao vjernost tradicionalnoj realističkoj formi. Glavnu ulogu, Tadiju Čemerkića, igrao je Dragomir Gidra Bojanić. Film je premijerno prikazan 12. travnja 1974. u titogradskom kinu “Kultura”, u sklopu svečanosti povodom održavanja 6. kongresa Saveza komunista Crne Gore.⁷⁷ To je bio prvi Šaranovićev dugometražni igrani film, u kojem je težio da pokaže opsjednutost crnogorskoga naroda borbom za slobodu, ali i proces stvaranja novog crnogorskog borca – revolucionara. *Svadba* je prikazana i na Pulskom festivalu 1974., a filmska je kritika to ostvarenje svrstala u idejno angažirani film prosječne kvalitete.⁷⁸ Očekivano, Šaranović je za *Svadb* 1974. dobio “Trinaestojulsku nagradu”. Film *Okovani šoferi* redatelja Vladimira Pavlovića iz 1975. pripada žanru ratne akcije i govori o njemačkom transportu nafte iz Rumunjske za talijansku frontu.⁷⁹ Glavne su uloge tumačili Veljko Mandić, Dušan Janićijević, Vladimir Popović i Dragomir Gidra Bojanić. Prilikom prolaska kroz Jugoslaviju transport napadaju partizani, nakon čega Nijemci u kamione stavljaju zarobljene sovjetske vozače i okuju ih da spriječe partizanske napade. No, suradnjom partizana i sovjetskih vozača transport nafte je onemogućen.

Dok su se crnogorski redatelji i “Filmski studio” Titograd uglavnom bavili kinematografijom vezanom za NOB i partizanski pokret i trudili se da na filmskom platnu prikažu Lalićeve romane o revoluciji, u drugim dijelovima Jugoslavije pojavila se nova tendencija. Liberalizacija umjetnosti omogućila je ubrzani razvoj kinematografije početkom 1960-ih i pojavu “novoga filma”.⁸⁰ Tomu je pogodovalo širenje umjetničkih sloboda i decentralizacija zemlje nakon smjene šefa Uprave državne bezbjednosti (Udba) Aleksandra Rankovića 1966. godine. Mladi i daroviti redatelji koriste tu situaciju da u svojim filmovima, bez tabua, nametnu subjektivno tumačenje života pojedinaca i društva. Stvaraoci “novoga filma” zalagali su se za kritiku službene ideologije, bunili se protiv marksističko-lenjinističkoga determinizma i istaknuli su pitanje čovjekove otuđenosti u socijalističkom društvu koje je navodno uklonilo uzroke te otuđenosti.⁸¹ “Novi film” izazvao je vladajuću Partiju, koja je 1969. u svojem službenom dnevnom listu *Borbi* na osam stranica objavila članak “Crni talas u našem filmu”.⁸² Tako je “novi film” u službenoj terminologiji nazvan “crni val”. To je bio film koji je preko nasilja, loših strana politike i seksa upozoravao na devijacije u sustavu.⁸³

Vlast je te filmove označila kao “crne” jer je smatrala da su predimenzionirali negativne pojave u socijalističkom društvu. Primjeri “crnoga vala” ostvarenja

⁷⁶ “Proces stvaranja revolucionara”, *Ovdje*, Titograd, 1972., 53, 21.

⁷⁷ “Premijera ‘Svadbe’ u Titogradu”, *Pobjeda*, 18. IV. 1974., 9.

⁷⁸ Svetozar GUBERINIĆ, “Pula 74”, *Ovdje*, Titograd, 1974., 64, 23.

⁷⁹ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 114.

⁸⁰ M. i A. LIM, *n. dj.*, 418.

⁸¹ *Isto*, 433.-434.

⁸² *Isto*, 430.

⁸³ Predrag GOLUBOVIĆ, “Kinematografija i angažovanost”, *Stvaranje*, Titograd, 1973., 6, 746.

su Aleksandra Petrovića: *Tri i Sakupljači perja*; Dušana Makavejeva: *Čovek nije tica i Ljubavni slučaj ili tragedija službenice PTT*; Živojina Pavlovića: *Povratak i Buđenje pacova* te Lisice Krste Papića, a ostvarenja Želimira Žilnika *Rani radovi* i Jovana Jovanovića *Mlad i zdrav kao ruža* službeno su ocijenjeni kao idejni čorsokak i objavljeno je da su Žilnik i Jovanović pogrešno shvatili stvaralačku slobodu.⁸⁴ Jedno od ostvarenja "crnoga filma" bila je *Zaseda* Živojina Pavlovića. Film je 1969. prikazan na Pulskom festivalu. Iako je, po ocjenama kritičara, bio najbolji film na festivalu, zbog ideološke nepodobnosti nije dobio prvu nagradu niti je izabran za predstavnika jugoslavenske kinematografije na festivalu u Veneciji.⁸⁵ Pavlovićev film *Kad budem mrtav i beo* bio je ideološko-moralni iskaz i bunt protiv neostvarene brige društva za sudbinu pojedinca.⁸⁶

Odras "novoga filma" odnosno "crnoga vala" u Crnoj Gori bio je film *Palma među palmama*, koji su 1967. u koprodukciji snimili "Filmski studio" Titograd i "Avala film" Beograd. Redatelj filma je Milo Đukanović. U filmu bivša prostitutka Palma, a u socijalizmu pralja Ančica (ulogu tumači Mira Stupica), traži mirovinu za svoj prethodni "rad", ali nitko o tome ne želi svjedočiti, čime se upozorava na lažni moral, predrasude i licemjerje.⁸⁷ Umrta je u bijedi ne uspjevši ostvariti pravo na dostojan život u socijalističkom društvu, što je službena filmska kritika u Crnoj Gori ocijenila kao "pesimistički tendenciozno tempiranu verbalnu interpretaciju... u ime nekakvih bolesno neprihvatljivih humanističkih i umjetnički nemotivisanih ciljeva".⁸⁸ U filmu dominiraju morbidna svakodnevnica ljudi s dna socijalne ljestvice i naturalistički obrađene patološke i brutalne scene. Prikazano je podzemlje u kojem su likovi moralno degradirani i labilna karaktera.

Film *Pre istine* iz 1968. snimljen je u koprodukciji s Kino klubom iz Beograda. Redatelj je bio Vojislav Kokan Rakonjac, jedan od pripadnika "novoga filma", a scenarist književnik Branimir Šćepanović.⁸⁹ Film govori o partizanu Mladenu (Branko Pleša) i četniku Strahinji (Ljuba Tadić).⁹⁰ Mladen je u ratu dobio zadatak da strijelja Strahinju, ali ga je njegov metak samo, i možda namjerno, okrznuo i ovaj je preživio. Mladen je nakon rata živio u provinciji, gdje je nakon 20-ak godina smijenjen s dužnosti i prerano umirovljen. Društvo za koje se borio ga je odbacilo i on odlazi u Beograd potražiti pomoć od svojih partizanskih suboraca. Oni ga ignoriraju, a u jednom hotelu sreće Strahinju, koji je, usprkos svojoj prošlosti, postao uspješan odvjetnik. Provode noć u društvu dviju prostitutki, nadilaze ideološke razlike i Strahinja nudi

⁸⁴ S. GUBERINIĆ, "Pregled razvoja", 25.

⁸⁵ Milovan VITEZOVIĆ, "Tresla se gora – festival je prošao", *Ovdje*, Titograd, 1969., 4, 22.

⁸⁶ Svetozar GUBERINIĆ, "Prizemni neorealizam", *Ovdje*, Titograd, 1971., 29, 9.

⁸⁷ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 107.-108.

⁸⁸ Radovan ĐUKIĆ, "'Palma među palmama' – premijera 'Filmskog studija' Titograd i 'Avala-filma' Beograd", *Prosvjetni rad*, Titograd, 1967., 17, 5.

⁸⁹ M. i A. LIM, *n. dj.*, 419.

⁹⁰ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 131.

Mladenu pravnu pomoć, ali ovaj odbija ističući da su u ratu bili neprijatelji.⁹¹ Nakon toga Strahinja vodi Mladena u svoj stan, gdje upoznaje njegovu ženu Katarinu. Odlaze zajedno na odmor na salaš, ondje Mladen i Katarina stupaju u ljubavnu vezu, a Strahinja zbog toga ubija Mladena. Film je relativizirao ideološku podjelu, pomirio partizana i četnika i prikazao društvo izvrnutih političkih i emotivnih odnosa.

U kategoriju “novoga filma” spada i jedan od najuspješnijih filmova iz 1969., *Nizvodno od sunca* (redatelj Fedor Škubonja), snimljen u koprodukciji s “Dunav filmom”, koji je dobio najveću jugoslavensku nagradu “Zlatnu pulsku arenu”.⁹² Govori o mladoj učiteljici (Dina Rutić) koja je došla u udaljeno planinsko selo, gdje se gradi školska zgrada.⁹³ Seljaci i vlast se sukobljavaju i škola nije sagrađena. Tema je bila u suprotnosti sa službenom propagandom o uspjesima vlasti u poslijeratnom opismenjivanju stanovištva. Iste je godine u koprodukciji s “Bosna filmom” iz Sarajeva po scenariju Branimira Šćepanovića snimljen film Branislava Bastaća *Sramno ljeto*, u kojem je prikazan mladić problematične prošlosti kako dolazi u svoje selo i izdaje se za uspješnog i moćnog čovjeka, a kada se otkrije da to nije tako, seljaci mu se žestoko osvete.⁹⁴ I taj se film može tumačiti kao priča o nesnalazeđu pojedinca u socijalističkom društvu.

Da bi se spriječilo prikazivanje filmova “crnoga vala” i uvoz sličnih filmova iz inozemstva u Crnu Goru, vlast je pojačala cenzuru. Za cenzuriranje uvezenih filmova bio je nadležan savjet formiran pri distribucijskom poduzeću “Zeta film”.⁹⁵ Potom je pri “Zeta filmu” osnovana cenzorska komisija.⁹⁶ Identičnu ideološku ulogu imao je i savjet pri RTV Titograd.⁹⁷ Sličan cenzorski savjet formiran je pri “Filmskom studiju” Titograd.⁹⁸

⁹¹ <<http://bane-artfilm.blogspot.com/2008/12/pre-istine.html>> (posjet 5. kolovoza 2014.).

⁹² Rajko CERVIĆ, “Trenutak neizvjesnosti crnogorskog filma”, *Ovdje*, Titograd, 1971., 25, 25.

⁹³ G. P. KASTRATOVIĆ, *Istorija crnogorskog filma*, 112.

⁹⁴ *Isto*, 111.

⁹⁵ DACG, OROC, RSPK, fasc. 31, 395; 3/1965, Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore, Rješenje, 7. 4. 1966. U tom su savjetu 1966. bili: Dragoljub Šaranović (direktor Ureda za informacije Izvršnog vijeća Skupštine SR Crne Gore), Đuro Laković (rukovodilac Službe za informacije CK SK Crne Gore), Nada Kosović (urednica lista *Titov pionir* u Titogradu) i Jovan Čadenović (prosvjetni savjetnik u Republičkom zavodu za unapređenje školstva).

⁹⁶ DACG, OROC, RSO, fasc. 33, 334; 1/1974, Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku – Komisiji za pregled filmova SR Srbije, Titograd, 1. 4. 1974.

⁹⁷ DACG, OROC, RSPK, fasc. 31, 399; 5/1966, Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore, Rješenje o imenovanju, Titograd, 13. VI. 1966. U tom su savjetu 1966. bili: Marko Simić (prvak drame Narodnoga pozorišta u Titogradu), Ljiljana Bulatović (upraviteljica Omladinskoga centra “Budo Tomović” u Titogradu), Matija Novosel (politički radnik u CK SK Crne Gore), Ilija Pajević (urednik privredne rubrike u *Pobjedi*) i Jovan Bojović (asistent u Istorijskom institutu SR Crne Gore).

⁹⁸ DACG, OROC, RSPK, fasc. 31, 411; 1/1966, Republički sekretarijat za prosvjetu, kulturu i nauku – Izvršnom vijeću Skupštine SR Crne Gore, Titograd, 7. 9. 1966. Za članove savjeta imenovani su: Radoslav Rotković (urednik Radio Titograda), Dušan Vukotić (filmski redatelj iz Zagreba), Milan Popović (dramaturg Narodnoga pozorišta u Titogradu), Milorad Vukotić (arhitekt iz Titograda), Jovan Čadenović (prosvjetni savjetnik za srpskohrvatski jezik i književnost u Republičkom zavodu za unapređivanje školstva) i Mirko Vraneš (direktor *Pobjede*).

No, potpunu cenzuru u filmskoj umjetnosti uveo je Zakon o kinematografiji u SR Crnoj Gori, donesen 1973., koji je odredio da se javno mogu prikazivati samo filmovi koji imaju odobrenje vlasti.⁹⁹ Zakon je uveo novi način cenzuriranja filmova. Stvorena je posebna Komisija za pregled filmova, koja je imala najmanje 11 članova. Predsjednika i članove komisije imenovalo je Izvršno vijeće SR Crne Gore na četiri godine. O davanju odobrenja ili izricanju zabrane za prikazivanje filmova odlučivalo je peteročlano Vijeće Komisije za pregled filmova. Odredbama Zakona zabranjen je izvoz domaćih filmova koji ne dobiju dozvolu za javno prikazivanje.

Odobrenje za javno prikazivanje nisu mogli dobiti filmovi: 1. čiji je sadržaj protiv društvenoga i državnoga uređenja Jugoslavije, protiv mira i prijateljstva među narodima i u čovječanstvu; 2. čiji sadržaj vrijeđa čast i ugled naroda ili narodnosti Jugoslavije; 3. čiji sadržaj vrijeđa javni moral ili štetno utječe na odgoj omladine. Filmovi koji su dobili odobrenje sličnih komisija u drugim republikama mogli su se prikazivati u Crnoj Gori. Izvršno vijeće SR Crne Gore imenovalo je u listopadu 1974. Komisiju za pregled filmova.¹⁰⁰ Prva sjednica Komisije održana je 20. prosinca 1974. godine.¹⁰¹ Filmovi su se pregledavali u zgradi "Zeta filma" u Budvi. Član Komisije, povjesničar dr. Zoran Lakić, izabran je za predstavnika Crne Gore u saveznoj Komisiji za definiranje filmskih fondova.¹⁰² Komisija je, u različitim sastavima, funkcionirala do kraja socijalističke vlasti u Crnoj Gori.

Primjer idejno poželjne kinematografije bio je film *Kotorski mornari*, koji je 1977. sniman u koprodukciji TV Titograda i Televizije Njemačke Demokratske Republike. Bavio se pobunom oko 6000 austrougarskih mornara u Boki kotorskoj u veljači 1918. godine. Oni su na ratnim brodovima istaknuli crvene zastave. Oko 800 ih je uhićeno, 40 ih je izvedeno pred sud u Kotoru, a četvorica su strijeljana. Pobuna je bila motivirana Oktobarskom revolucijom i obilježavala se kao jedan od najranijih socijalističkih i

⁹⁹ DACG, OROC, RSO, fasc. 24, 89; 2-14/1973, Nacrt Zakona o kinematografiji.

¹⁰⁰ DACG, OROC, RSO, fasc. 33, 338; 3-5/1974. Komisiju za pregled filmova činili su: Svetozar Durutović (predsjednik), Rajko Banović (novinar iz Titograda), Pavle Đonović (književnik iz Cetinja), Čedo Vulević (filmski radnik iz Titograda), Svetozar Guberinić (profesor iz Titograda), Dušan Đurišić (književnik iz Titograda), Milovan Pajković (politički radnik iz Budve), mr. Damjan Šečković (politički radnik iz Titograda), Rajko Cerović (novinar iz Titograda), Đorđe Vujović (filmski radnik iz Budve), Veselin Ljumović (filmski radnik iz Titograda), Marko Špadijer (novinar iz Titograda) i dr. Zoran Lakić (profesor iz Titograda).

¹⁰¹ DACG, OROC, RSO, fasc. 33, 338; 14/1974, Zapisnik sa I sjednice Komisije za pregled filmova. Na ovoj su sjednici formirana četiri vijeća za pregled filmova: 1. Svetozar Durutović, Pavle Đonović, Rajko Banović, Milovan Pajković i Đorđe Vujović; 2. dr. Zoran Lakić, Čedo Vulević, Boro Radulović, Đorđe Vujović i Svetozar Radulović; 3. Damjan Šečković, Rajko Cerović, Dušan Đurišić, Milovan Pajković i Svetozar Radulović i 4. Marko Špadijer, Veselin Ljumović, Svetozar Guberinić, Milovan Pajković i Đorđe Vujović. Četiri su vijeća formirana s obzirom na čestu zauzetost i odsutnost članova Komisije. Napravljen je i rezervni popis članova (po abecednom redu) koji su se pozivali na sjednice vijeća ako je tko od članova bio odsutan. Time se izbjegla mogućnost da vijeće ne može raditi u punom sastavu.

¹⁰² DACG, OROC, RSO, fasc. 24, 92; 1/1973, Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku – Jugoslovenskoj kinoteci, 23. 3. 1973.

revolucionarnih događaja u Jugoslaviji. Film je rađen po scenariju Fritza Bornemanna, Adam Pöpperla i dr. Radoslava Rotkovića, koji je bio autor drame *Crveni admirali*, posvećene toj pobuni.¹⁰³ Film je sniman na razaraču R-II u Puli, Boki kotorskoj i istočno-njemačkoj luci Rostock. U filmu su se pojavili jugoslavenski glumci Petar Banićević, Igor Gala, Aleksandar Berček, Dragomir Čumić i Goran Sultanović. Glazbu za film napisao je crnogorski skladatelj Boro Tamindžić, a redatelj je bio Fritz Bornemann.¹⁰⁴

Nedostatak samostalne produkcije usporavao je snimanje igranih filmova i istodobno onemogućivao snažniju političku propagandu preko filma. Crnogorska je vlast nastojala stvoriti uvjete koji će unaprijediti kinematografiju i osigurati sredstva za snimanje igranih filmova podobnih za ideološke ciljeve. Najveći uspjeh u kinematografiji bilo je potpisivanje Društvenoga dogovora o unapređivanju. Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore, Republička konferencija Socijalističkoga saveza radnoga naroda (RK SSRN), Vijeće Saveza sindikata Crne Gore, Privredna komora SR Crne Gore, Republička samoupravna interesna zajednica (RSIZ) za kulturu, Zajednica obrazovanja za teritorij SR Crne Gore, RTV Titograd, Udruženje filmskih radnika Crne Gore, Republički centar za kulturno-umjetničku djelatnost, poduzeća za proizvodnju i distribuciju filmova ("Filmski studio" Titograd i "Zeta film" Budva) i Sekcija za prikazivanje filmova SR Crne Gore potpisali su 1978. Društveni dogovor o unapređivanju kinematografije u SR Crnoj Gori.¹⁰⁵ To je bio jedinstveni dokument te vrste ne samo u Crnoj Gori nego i u Jugoslaviji.¹⁰⁶

Cilj je bio da se zajedničkim snagama svih potpisnika osiguraju povoljniji društveni uvjeti za poticanje i brži razvoj crnogorske kinematografije. Društvenim je dogovorom predviđeno da se stvore uvjeti za povremenu proizvodnju filmova od iznimne društvene važnosti, da se filmskom dokumentacijom prati društveno-ekonomski i politički razvoj Republike i osiguraju uvjeti za razvoj tehničke baze. Definirana je obveza da se uvoze filmovi koji odgovaraju potrebama socijalističkoga samoupravljanja, da se poboljšaju uvjeti u kinima, da se osnuje filmski arhiv Crne Gore, unapređuje filmska kritika, publicistika i amaterizam te da se crnogorska kinematografija poveže s privredom i kinematografijama drugih republika i pokrajina.

Prvi konkretni rezultat dogovora bilo je integriranje Poduzeća za proizvodnju filmova "Filmski studio" iz Titograda i Radne organizacije za organiziranje i promet filmova "Zeta film" u jedinstvenu organizaciju "Zeta film" u Budvi. Spajanje je obavljeno 1. listopada 1978. godine.¹⁰⁷ Od tada je "Zeta film" bilo jedino poduzeće za promet i proizvodnju filmova u SR Crnoj Gori. Bilo je zaduženo za vođenje cjelokupne repertoarske politike u Crnoj Gori, koju su provodila dva njegova tijela: Savjet

¹⁰³ "Počelo snimanje 'Kotorskih mornara'", *Pobjeda*, 24. X. 1977., 13.

¹⁰⁴ "Ustanak mornara – na filmu", *Pobjeda*, 23. VI. 1979., 12.

¹⁰⁵ DACG, OROC, RSO, fasc. 101, 58; 1-2/1981, Republički sekretarijat za obrazovanje, kulturu i nauku – Republičkom sekretarijatu za zakonodavstvo, Titograd, 16. 11. 1981.; *Službeni list SR Crne Gore*, br. 12/1978.

¹⁰⁶ Rajko KALEZIĆ, "Problemi kinematografije u Crnoj Gori", *Ovdje*, Titograd, lipanj 1982., 8.

¹⁰⁷ DACG, OROC, RSO, fasc. 101, 59; 9-15/1981, Informacija o radu "Zeta-filma", radne organizacije za promet i proizvodnju filmova, Titograd, prosinac 1981.

za izbor filmova (za strane filmove) i Filmski savjet (za domaće filmove). U sastavu Savjeta za izbor filmova bilo je pet predstavnika društveno-političkih organizacija i četiri predstavnika "Zeta filma", a bez njegova odobrenja nije se mogao kupiti niti pustiti u promet ni jedan film strane proizvodnje. Rad tog organa bio je presudan za estetsku i ideološku kvalitetu otkupljenih filmova. Od 11 članova u sastavu Filmskoga savjeta Izvršno vijeće Skupštine SR Crne Gore delegiralo ih je sedam, a Radna organizacija "Zeta film" četiri.¹⁰⁸ Osnovna nadležnost Filmskoga savjeta bila je odlučivanje o pripremanju i snimanju domaćih dokumentarnih i igranih filmova, pregled snimljenoga materijala te davanje odobrenja za javno prikazivanje tih filmova. Na planu distribucije stranih filmova "Zeta film" je surađivao s Komisijom za pregled filmova.

Zahvaljujući Društvenomu dogovoru o unapređivanju kinematografije oživljen je rad Udruženja filmskih i televizijskih radnika Crne Gore i ono je konstituirano na samoupravnim osnovama. Donesen je Samoupravni sporazum o poboljšanju za prikazivanje filmova u Crnoj Gori. Potpisali su ga predstavnici svih 20 kina. U okviru domova kulture izgrađene su nove kinodvorane u Plužinama, Šavniku, Žabljaku, Rožajama, Plavu, Mojkovcu i Ulcinju. Na sastanku komunista filmskih radnika i predstavnika Centralnoga komiteta Saveza komunista (CK SK) Crne Gore 1979. formirana je radna grupa za stvaranje materijalnih, kadrovskih i drugih uvjeta koji će pospješiti samoupravnu organiziranost i proizvodnju unutar crnogorske kinematografije.¹⁰⁹

Zahvaljujući Društvenomu dogovoru 1978. počele su pripreme za snimanje televizijske serije i igranoga filma *13. jul*, posvećenog ustanku crnogorskoga naroda protiv fašizma i okupacije 13. srpnja 1941. godine. U Titogradu se u srpnju 1978. godine razgovaralo o snimanju filma i serije o ustanku. U raspravi su sudjelovali predsjednik CK SK Crne Gore Vojo Srzentić, predsjednik Skupštine SR Crne Gore Budislav Šoškić, predsjednik Izvršnoga vijeća Skupštine SR Crne Gore Momčilo Cemović, predsjednik Crnogorske akademije nauka i umjetnosti dr. Branko Pavićević, republički sekretar za kulturu, nauku i obrazovanje dr. Božina Ivanović, direktor "Filmskoga studija" iz Titograda Milija Komatina, redatelj Veljko Bulajić i Puniša Perović, koji je predstavljao tim za scenarij koji su činili on, Ratko Đurović, Milo Đukanović, Radomir Šaranović i Vukašin Mićunović.¹¹⁰ Najveći dio razgovora posvećen je scenariju, odnosno tomu kako umjetnički obraditi činjenice iz ustanka. Kontrolu nad filmom su imali SSRN Crne Gore i RSIZ za kulturu.

Republička konferencija SSRN Crne Gore imenovala je 18. prosinca 1978. poseban Savjet projekta filma i TV serije *13. jul*.¹¹¹ Pripreme za snimanje počele su u ožujku

¹⁰⁸ Prvi Filmski savjet "Zeta filma" formiran je 1. lipnja 1979. i činili su ga dr. Branko Prnjat (predsjednik) i članovi: Sreten Asanović, Đorđe Vujović, Čedo Vuković, Božidar Đoković, Pavle Đonović, Milija Komatina, Radun Mićković, Milovan Pajković, Rajko Cerović i Milan Novičić.

¹⁰⁹ DACG, OSIO-PG, CKSK Crne Gore, Marksistički centar Predsjedništva CK SK Crne Gore, Rezone sa razgovora o kritici u oblasti kulture, 24. 4. 1980. U radnu su grupu imenovani: Milan Novičić (direktor "Zeta filma"), Milija Komatina (direktor Marksističkoga centra CK SK Crne Gore), Gojko Kastratović (urednik TV Titograd) i Hamdo Kočan.

¹¹⁰ "Trinaestojulski ustanak na filmu", *Pobjeda*, 14. VII. 1978., 8.

¹¹¹ DACG, OROC, RSO, fasc. 101, 59; 9-15/1981, Informacija o radu "Zeta-filma", radne organizacije za promet i proizvodnju filmova, Titograd, prosinac 1981.

1979. godine. Predviđeno je snimanje sedam nastavaka za televizijsku seriju, čija će sinteza biti umjetnički film. Za pisanje scenarija angažirani su književnici Borislav Pečić i Mirko Kovač. Oni su na tom poslu proveli dva mjeseca u Budvi, gdje su u okviru "Zeta filma" radili s režiserima Milom Đukanovićem i Radomirom Bajom Šaranovićem. Pečić i Kovač doradivali su izvorni scenarij, koji su napisali Ratko Đurović, Vukašin Mićunović, Puniša Perović, Milo Đukanović i Radomir Bajo Šaranović.¹¹²

Filmski savjet "Zeta filma" na šest je sjednica razmatrao scenarij i knjige snimanja. Scenaristi i redatelji filma ugrađivali su primjedbe Savjeta u završnu verziju po kojoj su snimani film i TV serija.

U proljeće 1980., tijekom priprema za početak snimanja, došlo je do nesporazuma između redatelja u pogledu umjetničke realizacije filma i TV serije. Snimanje je odgođeno do svladavanja tih problema u studenom 1980., kada je Savjet projekta razmotrio novu verziju knjige snimanja za film i TV seriju i donio odluku da se projekt realizira po njoj. Milo Đukanović ispaao je iz redateljskoga para. Snimanje je počelo u srpnju 1981. godine.¹¹³ U izboru ekipe i glumaca vodilo se računa o tome da se postigne jugoslavenski karakter projekta i da se angažiraju raspoloživi kadrovi iz SR Crne Gore. Angažirani su najpoznatiji filmski stručnjaci: direktor fotografije Predrag Popović, scenograf Veljko Despotović, kostimografkinja Biljana Dragović, tonski snimatelj Marijan Meglič, montažerka Olga Skrigin, te vrhunska glumačka ekipa: Petar Božović, Predrag Miki Manojlović, Rade Šerbedžija, Petar Banićević, Pavle Vuisić, Velimir Bata Živojinović, Ljiljana Dragutinović, Vojislav Brajović, Aleksandar Berček, Veljko Mandić, Boro Begović, Josif Tatić, Faruk Begoli, Slobodan Aligrudić, Mihailo Janketić, Predrag Laković, Radko Polič, Boro Stjepanović, Dragomir Gidra Bojanić, Ljiljana Kontić, Sonja Jauković, Marko Baćović i Zef Bato Dedivanović. Epizodne uloge dobili su mladi: Žarko Laušević, Milutin Karadžić i Emir Kusturica (ujedno i pomoćnik redatelja).

Snimanje filma završeno je 5. listopada 1981. godine.¹¹⁴ Radna grupa Savjeta projekta filma i TV serije odgledala je 3. prosinca 1981. u Beogradu sređeni materijal i nakon danih primjedbi film se montirao do travnja 1982. godine. Premijera je održana u kinu "Kultura" u Titogradu 13. srpnja 1982. godine.¹¹⁵ Filmski kritičar Svetozar Guberinić rekao je da je redatelj Šaranović film realizirao s velikim stvaralačkim entuzijazmom i da je film, zahvaljujući snazi idejnoga angažmana i umjetničkoga izraza, postao istinska revolucionarna poema koja reljefno simbolizira karakter i značenje NOB-a i revolucije te je, kao takav, jedinstven među jugoslavenskim ratnim filmskim spektaklima.¹¹⁶ Za glazbu u filmu Marjan Meglič je na Pulskom festivalu postumno dobio "Zlatnu arenu".

¹¹² "Pripreme za snimanje filma o Trinaestojulskom ustanku", *Pobjeda*, 15. III. 1979., 13.

¹¹³ Vojislav D. NIKČEVIĆ, "Hronika ustaničkog ljeta", *Pobjeda*, 11. VII. 1981., 9.

¹¹⁴ "Završen film i serija o 13. julu", *Pobjeda*, 6. X. 1981., 1.

¹¹⁵ "Svečana premijera filma '13. jul'", *Pobjeda*, 13. VII. 1982., 2.

¹¹⁶ Svetozar GUBERINIĆ, "Istorijska svijest", *Ovdje*, Titograd, studeni 1982., 24.

Film nije bio samo ekranizacija i promocija značajnog povijesnog događaja nego i promocija nacionalne politike SK Crne Gore. U filmu su osuđeni velikosrpski nacionalizam i crnogorski separatizam. Prvi je predstavljen kroz lik i izdaju majora Rajevića i nekoliko predstavnika građanskih stranaka, a drugi kroz skupinu crnogorskih nacionalista koji služe okupatoru. Film je promovirao kult Partije, tekovine socijalističke revolucije, jugoslavensko zajedništvo i ravnopravnost Crne Gore, i to upravo u razdoblju kada je Jugoslavija tonula u krizu, a nacionalizmi su obnavljali snagu. Premijera se poklapala s održavanjem 8. kongresa SK Crne Gore i 12. kongresa SK Jugoslavije i film je bio dio partijske propagande. U listopadu 1983. na TV Titograd počelo je emitiranje pet jednosatnih epizoda televizijske serije *13. jul*, koja je bila proširena verzija filma.¹¹⁷

To je bio najskuplji projekt u povijesti crnogorske kinematografije. Stajao je 93,4 milijuna dinara. Prosječna plaća u Crnoj Gori 1981. bila je 8.832 dinara.¹¹⁸ Snimanje filma i TV serije ispraznilo je sredstva predviđena za razvoj kinematografije i zato do kraja komunističke vladavine crnogorska kinematografija samostalno nije proizvela ni jedan igrani film. Sredstva kojima su 1982. raspolagali RSIZ za kulturu i "Zeta film" nisu bila dovoljna ni za pokrivanje troškova snimanja pola jednog standardnog igranog filma, mada "Zeta film" nije ni pokušao pomaknuti crnogorsku kinematografiju s mrtve točke.¹¹⁹

"Zeta film" je bio koproducent u filmovima *Opasni trag* i *U ime naroda*, koji su se isticali i političkim sadržajem. *Opasni trag* redatelja Miomira Stamenkovića je iz 1984., a u produciranju su, pored "Zeta filma", sudjelovali "Centar film" Beograd, "Makedonija film" Skoplje, "Vardar film" Skoplje i "Viba film" Ljubljana. Film se bavi djelovanjem albanskih iredentista na Kosovu 1980. godine. "Zeta film" je, uz "Avala pro-film" i "Centar film" iz Beograda, sudjelovao u produkciji filma redatelja Živka Nikolića *U ime naroda* 1987. godine. Radnja filma smještena je u 1966. i govori o zloporabama Udbe, lošim stranama socijalističke vlasti, dvojnomo moralu društva i sudbini pojedinca u takvu sistemu. Glavni lik Milutin (tumači ga Miodrag Krivokapić) strada jer se bori za poštenje i istinu. U posljednjem kadru on postaje prognanik. To je bio jedini igrani film u crnogorskoj kinematografiji koji je eksplicitno upozoravao na loše strane socijalističke vlasti i sistema. Istodobno je označio ne samo kraj socijalističkoga sistema nego i kraj crnogorske kinematografije, jer je "Zeta film" 1989. posljednji put sudjelovao u produciranju filma. To je bio film Živka Nikolića *Iskušavanje đavola*, snimljen u koprodukciji s poduzećima "Beograd film" i "Aria films" iz Pariza.

U posljednjem desetljeću XX. stoljeća kinematografija u Crnoj Gori gotovo je zamrla. U domaćoj su produkciji snimljena samo dva filma, i to u produkciji poduzeća koja su kratko djelovala. *Rođeni sutra* redatelja Draška Đurovića snimljen je 1997., a producent je bio "FAVI". Film je u svim aspektima loše kvalitete. Znatno je bolji *U ime oca i sina* redatelja Božidara Nikolića, koji je 1999. producirao "Montenegro-Art film". Film se bavi utjecajem rata u Jugoslaviji na obiteljske podjele. U

¹¹⁷ "13. jul' na televiziji", *Pobjeda*, 5. X. 1983., 9.

¹¹⁸ *Zarade u Republici Crnoj Gori 1965–2005*, 14.

¹¹⁹ Svetozar GUBERINIĆ, "Nivo dobrog prosjeka", *Ovdje*, Titograd, svibanj 1981., 25.

obitelji Miletić događa se sukob između oca i sina. Sin želi ići na ratište i boriti se za srpske ciljeve, a otac mu to ne dopušta jer se boji za njegov život. Istodobno obitelj i prijatelji optužuju oca za kukavičluk i izdaju tradicije. Radiotelevizija Crna Gora bila je 1999. koproducent filma *Kud plovi ovaj brod* Želimira Žilnika.

Političko-propagandni ciljevi crnogorskoga igranog filma bili su vidljivi još od 1922., kada je snimljen prvi igrani film s crnogorskom tematikom *Voskresenje ne biva bez smrti*. Nakon Drugoga svjetskog rata socijalistička je vlast uočila da je film moćno sredstvo u političkoj propagandi i da je važan za razvoj kulture. Zbog toga je u tom razdoblju crnogorska kinematografija doživjela snažan uspon. Osnovana su poduzeća za proizvodnju i distribuciju filmova. Ulagali su se napori da se formiraju kvalitetni kadrovi i tehnička osnova za razvoj filmske umjetnosti. Vrhunac tih napora bio je Društveni sporazum za unapređivanje kinematografije u Crnoj Gori, koji su 1978. potpisali predstavnici najvažnijih republičkih, političkih, samoupravnih i filmskih institucija u tadašnjoj Crnoj Gori.

Rezultati razvoja kinematografije u tom razdoblju bili su ispod planiranih, ali dobri imajući u vidu prethodno stanje. Formirana je domaća produkcija i ostvarena koprodukcija sa svim važnijim jugoslavenskim filmskim poduzećima te sa značajnim filmskim kućama iz SSSR-a. "Lovćen film" je producirao deset igranih filmova, "Filmski studio" u koprodukciji devet, a jedinstveno producersko i distribucijsko poduzeće "Zeta film" od 1982. do 1989. samostalno je produciralo jedan i sudjelovalo u koprodukciji pet igranih filmova.

Politička komponenta u igranim filmovima bila je iznimno značajna. Od 1945. vlast je utjecala na to da cjelokupna kinematografija promovira vrijednosti socijalističke ideologije, odnosno politiku Komunističke partije i Saveza komunista. Po tome su prepoznatljiviji filmovi *Lelejska gora*, *Svadba*, *Vrhovi Zelengore* i posebno *13. jul*, najskuplji film u povijesti crnogorske kinematografije. Redatelj Zdravko Velimirović i Radomir Bajo Šaranović bili su prepoznatljiviji po stvaranju ideološki podobnih igranih filmova i zbog toga su dobili "Trinaestojulsku nagradu", najveće republičko priznanje u Crnoj Gori. Time je crnogorska kinematografija značajno promovirala kult NOB-a, partizanskoga pokreta i socijalističke revolucije. Svi igrani filmovi, bez obzira na to jesu li eksplicitno podržavali vrijednosti socijalističkoga sistema, morali su proći cenzuru, odnosno biti usklađeni s ciljevima politike vladajuće Partije i socijalističkoga sistema. O tome se brinula filmska cenzura. Pri filmskim poduzećima formirani su cenzorski organi koji su kontrolirali domaću produkciju i uvoz stranih igranih filmova. Od 1973. tim se poslom bavila posebna Komisija za pregled filmova, koja je, na osnovi ideoloških postavki, do 1989. davala odobrenje ili izricala zabranu za prikazivanje domaćih i stranih igranih filmova. O tome koliko su producenti i distributeri imali visok stupanj autocenzure svjedoči činjenica da ta komisija nije zabranila prikazivanje ni jednog domaćeg igranog filma.

Uz ta politička ograničenja u razvoju kinematografije, može se reći da je vrijeme od 1945. do 1989. bilo najbolje u crnogorskoj kinematografiji jer je nakon toga uslijedilo gotovo potpuno gašenje domaće produkcije igranih filmova.

SUMMARY

THE IMPACT OF POLICY
ON THE MONTENEGRIN FILM
IN THE 20TH CENTURY

As early as 1922, the political and propaganda purposes of the Montenegrin film were visible when the first Montenegrin film was produced under the title "Resurrection is impossible without death." After the Second World War, the socialist government had noted that the film was a powerful tool in the political and ideological propaganda and that it was important for the development of culture. Therefore, in the period of socialist government, Montenegrin film experienced a strong rise. The company for production and distribution of films was formed. Then in 1945, the government had influenced the entire film industry by promoting the values of socialist ideology, politics of the Communist Party and the League of Communists of Montenegro. That was especially visible in the following films: "The Wailing Mountain", "Marriage", "Peaks of Zelengora" and especially "13th July", which was the most expensive film in the history of the Montenegrin film. All films, regardless of whether they were explicitly seen as the more valuable by the socialist system, had to pass censorship and had to comply with the policy objectives of the ruling party and the socialist system. That concerned the film censorship. Film companies formed censorship authorities which controlled local production and import of foreign films. Between 1973 and 1989, the Reviewing Commission for film was giving consents or imposing a ban on the display of domestic and foreign films, simply on the basis of political preferences.

Keywords: politics, film, ideology, "Lovćen-film", "Film Studio", "Zeta-film" socialism, censorship